

УДК 122/129 +130.1

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v037.2022.6>

О. О. Гончарова

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6810-6942>

кандидат філософських наук, докторант

Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ТЕМПОРАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЇ ВІЙНИ ТА В СИТУАЦІЇ ПАНДЕМІЇ НА ПРИКЛАДАХ З РОМАНІВ «ПРОЩАВАЙ, ЗБРОЄ!», «ТРИ ТОВАРИШІ» ТА «ЧУМА»: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

*«Якщо я знаю, що ти прийдеш,
я можу тебе чекати скільки завгодно»
А. Камю «Чума»*

Постановка проблеми. У ході останніх подій, які відбуваються в сучасному світі, як-то: пандемія COVID-19 та цілком реальна загроза Третьої світової війни на тлі розгортання театру воєнних дій в Україні – напрочуд актуальною постає проблема темпоральної орієнтації особистості. Суб'єктивне сприйняття часу постає однією з основ формування особистісної екзистенції, а, отже, орієнтації людини в оточуючому її світі та у сенсах, які він привносить. Атрибутивна концепція часу визначає останній як такий, що напряму залежить від суб'єкта, який його сприймає. Проте, з іншого боку, індивідуальне і колективне сприйняття часу деякою мірою впливає і на самого суб'єкта, детермінує його активні дії і особливості сприйняття оточуючого світу. Масштабні історичні події, такі, приміром, як війна та пандемія, не проходять безслідно для людської свідомості. Вони несуть з собою зміну звичної темпоральності – звичної моделі сприйняття часу і його планомірного перебігу між модусами минулого, теперішнього та майбутнього. Іншими словами, суб'єктивно час змінює характер своєї «ходи»: він може пришвидшуватися, загальмовуватися, «стояти на місці» або провалюватися у темпоральні розриви – «застрягати» у минулому, теперішньому або майбутньому. Ці моделі темпоральної трансформації можуть бути цілком різними і залежатимуть від конкретного індивідуального суб'єкта, який розглядає час і при цьому живе у ньому. Однак типові сценарії зміни індивідуальної моделі темпоральності в умовах пандемії та війни все ж таки можуть бути досліджені. На прикладах відомих романів письменників-філософів А. Камю «Чума», Е. Гемінгвея «Прощавай, зброє!» та Е. М. Ремарка «Три товариші» ми спробуємо дослідити, як змінюється індивідуальне сприйняття часу у героїв, які переживають ситуації епідемії та війни, а також спробуємо порівняти знайдені нами темпоральні стратегії і визначити, в чому полягає різниця з точки зору сприйняття часу у цих двох типах екстремальних соціальних умов.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У статті використовується авторська інтерпретація романів письменників Е. Гемінгвея «Прощавай, зброє!», Е. М. Ремарка «Три товариші» та А. Камю «Чума» з точки зору описаних моделей темпоральності. При цьому акцент робиться на аналізі темпоральних стратегій в романі «Чума», оскільки темпоральні стратегії перших двох романів були детально описані нами у статті «Темпоральні стратегії людини під час та після війни на прикладах з романів Е. Гемінгвея «Прощавай, зброє!» та Е. М. Ремарка «Три товариші», виданих у попередньому номері цього журналу.

Мета статті полягає у порівнянні темпоральних стратегій в ситуації війни та в ситуації епідемії (пандемії) на прикладах виборів героїв романів Е. Гемінгвея «Прощавай, зброє!», Е. М. Ремарка «Три товариші» та А. Камю «Чума». Автор також ставить за мету з'ясувати, які екзистенційні кризи особистості приховує кожен з цих двох типів темпоральності і яким чином можна запобігти їхньому розгортанню у внутрішньому світі людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Події в сучасній Україні за останні три роки, як-то: розгортання пандемії COVID-19 та театру воєнних дій внаслідок агресії з боку росії – так чи інакше надихають нас на те, щоб продовжувати наукові пошуки темпоральних стратегій особистості в ситуації епідемії та війни. Темпоральність як термін, що описує суб'єктивність у сприйнятті часу, його атрибутивність та залежність від того, хто його сприймає, представляється нам закономірністю плину часу між його модусами – минулим, теперішнім та майбутнім. Цю точку зору на природу часу почав висвітлювати ще Арістотель у своїй роботі «Фізика» [3]; потім вона зазнала численних трансформацій у роботах Августина Блаженого [1], І. Ньютона [10], А. Бергсона [4; 5] та інших філософів. Видатний український психолог Я. Васильєв також розглядав питання часу та його ролі у побудові екзистенційної цілісності людини [6]. Зокрема, він зазначав, що для здорової психіки, а отже, для екзистенційної цілісності людини вкрай важливою є орієнтація в індивідуальному часі. Для цього необхідним є формування так званої «футурреальності» – формування об-

разів досяжного майбутнього, які структурують людське життя, сприяють планомірному перетіканню часу з модусів минулого через сьогодення у майбутнє. Це дозволяє людині ставити перед собою цілі, реалізовувати плани, спрямовувати зусилля на довгострокові перспективи, бачити сенси у своїй повсякденній діяльності. Іншими словами, футурреальність робить повсякденну діяльність людини осмисленою, надає їй векторності, дозволяє пояснити, заради чого докладаються зусилля і іноді зазнаються втрати та обмеження. Футурреальність напряду пов'язана з суто людською здатністю до абстрактного мислення, а отже, до оперування образами, які не присутні у безпосередній дійсності. У цьому сенсі цілком справедливою постає точка зору, що майбутнє напряду визначає сьогодення і стає можливим тільки завдяки попередньо зробленим крокам у минулому: отже, ми бачимо транзитивність між трьома модусами часу, закономірне перетікання їх з одного в інший у досвіді і у свідомості людини. На противагу цій планомірній транзитивності відсутність футурреальності (а отже, чітких образів майбутнього) вибиває людину з поля психологічного комфорту і може породжувати численні психологічні кризи, пов'язані з браком сенсу життя і незрозумілістю, куди і навіть прикладати свої зусилля. Ці психологічні, екзистенційні кризи можуть бути настільки жорстокими, що можуть слугувати мотивом здійснення людиною замахів на власне життя і здоров'я [6].

Ситуації пандемії та війни якраз і становлять собою такі історичні події, які вибивають людину зі звичної для неї футурреальності, роблять майбутнє вкрай невизначеним і непрогнозованим. Як війна, так і пандемія представляють собою соціальні стани, завершення яких є туманним для особи, яка їх переживає. І пандемія, і війна є лихами, які можуть брутально зламати особистість, вибити її зі звичного ритму життя, встановити вакуум сенсів у її екзистенції. Проте пандемія і війна, попри їхнє обоїльне зазіхання на образи майбутнього, які може сконструювати у своїй свідомості людина, все ж таки «роблять» це по-різному. Наше головне завдання полягає у тому, щоб максимально точно вхопити і описати цю різницю. Темпоральні ж стратегії героїв вищезазначених романів культових письменників-філософів ХХ століття послугують нам яскравими прикладами та тлом для такого порівняння.

Отже, у попередній нашій роботі «Темпоральні стратегії людини під час та після війни на прикладах з романів Е. Гемінгвея «Прощавай, зброє!» та Е. М. Ремарка «Три товариші», виданій у попередньому номері цього журналу, ми встановили, що під час і після переживання війни внаслідок кризи конструювання образів досяжного майбутнього можуть спостерігатися три темпоральні

стратегії особистості (вони ж одночасно представляють собою своєрідні механізми захисту психіки, своєрідною тимчасовою «втечею» від складного питання знайдення нових сенсів).

«*Застрагання в минулому*». Ця темпоральна стратегія була притаманна героям роману «Три товариші» Фердинанду Грау та Валентину Гаузеру, а також фрау Залевські. Усі вони – кожен по-своєму – подумки знаходилися в образах минулого, котре для них ставало більш реальним, ніж те, що відбувалося у дійсності. Фердинанд Грау жалкував за своїми перспективами в минулому і переживав гостру кризу середини життя, коли здається, що все, чого ти досягнув, ніщо у порівнянні з тим, до яких вершин ти прагнув, коли був молодим. Валентин Гаузер після війни продовжує жити на війні, кожного дня святкуючи в барі за келихом алкогольних напоїв своє суто тваринне виживання у нелюдських умовах військових дій, які він пам'ятає достеменно, аж до кожного окремого дня. Фрау Залевські постійно цитує померлого чоловіка і ставиться до його слів як до істини в останній інстанції, постійно звертається до його образу. Для всіх цих героїв наративи з минулого витіснили наративи з теперішнього. Така темпоральна орієнтація свідчить про те, що у теперішньому вони не знаходять для себе сенсів, заради яких варто було б зазирати у майбутнє; їхнє майбутнє – це нереалізована або повторювана знову і знов ретроспектива, і вони це у тій чи іншій мірі усвідомлюють [7, с. 30].

«*Застрагання в ситуативному моменті теперішнього*». Ця темпоральна стратегія була притаманна головним героям двох романів – Фредеріку Генрі та Кетрін Барклі («Прощавай, зброє!»), Роберту Локампу та Патрісії Хольман («Три товариші»). Переживши досвід активних бойових дій та смертей близьких людей, зіткнувшись з ситуацією нестабільної роботи та загрози постійного банкрутства, ставши невиліковно хворим пацієнтом, ці герої прийняли стратегію жити «тут і зараз», абсолютно не рахуючись з ретроспективами та перспективами свого життя. Війна та хвороба стала водороздільною межею їхнього життя, поділила його на «до» та «після», зробила минуле з його відмерлими сенсами неактуальним та ефемерним, а майбутнє – таким, що може не наступити, а отже, про нього не слід і взагалі думати. Цікаво, що саме це нехтування образами майбутнього, з одного боку, зіграло «злий жарт» з головними героями роману «Три товариші» (Патрісія Хольман смертельно захворіла, коли за звичкою забула про застережні засоби, яких вона мала дотримуватися внаслідок своєї хвороби – вона «забула» про своє майбутнє, яке, втім, цілком реально настало), а з іншого – отримані «гарантії майбутнього» для героїв роману «Прощавай, зброє!» внаслідок їхньої відмови від тваринного існування на війні

перетворилися на «злий жарт»: реальне майбутнє виявилось зовсім не таким, яким вони собі його уявляли, а рандомна трагедія втілилася в життя навіть без суто воєнної «гри у випадок зі смертю». Отже, навіть оформлена футурреальність не є гарантією від особистісних трагедій, проте, вочевидь, вона структурує життя людини і робить його якщо не більш прогнозованим, то у будь-якому випадку більш цілеспрямованим. А чи стане ця ціль реальністю – це питання гри багатьох факторів, в якій характер людської свідомості відіграє важливу, однак не вирішальну роль [7, с. 29–30].

«Застрагання в майбутньому». Ця темпоральна стратегія притаманна героям роману «Три товариші» Хассе та Георгу Блоку, а також частково Кетрін Барклі з роману «Прощавай, зброе!». Її особливість полягає у занурення в футурреальність, яка не є більше актуальною. Можна навіть пояснити цей феномен як занурення у «минуле майбутнє». Різниця зі стратегією «занурення у минуле» полягає у тому, що тут є орієнтація на образи майбутнього, які більше не є актуальними, людина ніби намагається «витерти» війну і її наслідки зі свого життєвого нарративу, намагається будувати плани і стратегії, не рахуючись з тим фактом, що вони можуть бути зруйнованими. Тобто людина обирає активну життєву позицію, але ця активність більше не має під собою реального підґрунтя, є хиткою і малоефективною. Водночас при «зануренні у минуле» особа вдається до пасивної життєвої стратегії; вона сумує, ностальгує, поринає в образи минулого, які заміщають собою дійсність, однак не прагне прикладати ніяких зусиль стосовно своїх минулих стратегій; вона ніби намагається «законсервувати час» у всіх його нереалізованих можливостях. При «поринанні у майбутнє» це не просто «консервація часу», а активні дії у ньому, це прагнення реалізувати можливості, але без врахування реалій дійсності. Присутня векторність часу, але з суттєвим темпоральним розривом: реалії війни чи інших обтяжливих обставин викреслюються зі свідомості [7, с. 30–31].

Подивимось тепер на деякі закономірності, які впливають з окреслених нами темпоральних стратегій героїв романів «Прощавай, зброе!» та «Три товариші», які переживають чи пережили війну.

По-перше, відмітимо, що війна як соціальне лихо все ж таки несе в собі образ видимого ворога, що оперує свідомістю. Отже, цьому ворогу можна протистояти, його дії можна зрозуміти і йому, закономірно, можна дати відсіч, запропонувати на його дії певні контрдії. Звідси, війна передбачає активну позицію своїх учасників, закликає їх до діяльності, якщо навіть не вираженої у конкретних діях, то хоча б вираженої у формуванні певного ставлення до ситуації. Війна у такий спосіб структурує суб'єктивний час

людини, навіть хоча б на короткострокові терміни. Там, де з'являється деякий Інший – у нашому випадку ворог – завжди присутня взаємодія, а отже, певні образи майбутнього, передбачення дій, намагання зрозуміти один одного. Отже, ми можемо говорити про певну динаміку екзистенційних станів особистості і, отже, про деяку динамічність часу, який вона переживає.

По-друге, положення людини у соціальному просторі, коли вона переживає війну, все ж таки різниться. Не кожен отримує досвід переживання критичних ситуацій на межі між життям та смертю на фронті; не кожен стає біженцем; не кожен опиняється банкрутом і позбавленим професійної самоідентифікації. Звідси, та темпоральна стратегія, яку обирає людина, що переживає чи пережила війну, тісно пов'язана з її попереднім і набутих в процесі війни досвідом, з тим, чому вона навчилася і що ладна була сприйняти як частину свого внутрішнього світу, а які переживання відкинула за їхньої неактуальності. Наприклад, людина, яка пережила гострі ситуації під час військових дій, ладна застрагати у поточному, плинному моменті дійсності; а та, яка зберегла відносний спокій, буде ностальгувати за більш спокійним минулим життям до війни і поринатиме у його образи. Отже, війна передбачає різноплановість темпоральних стратегій особистості, їхню детермінацію попереднім і поточним досвідом людини, її особистісними переживаннями війни з точки зору унікального внутрішнього світу і обставин, в яких вона опинилася.

По-третє, темпоральну стратегію «зависання у минулому» під час і після переживання війни ми можемо назвати бездіяльним відчаєм; це ситуація, в якій особистість грає пасивну роль і не вступає у взаємодію з реальністю, подумки живе у своїх образах, тому можна сказати, що для неї час умовно «законсервовувався». Темпоральну стратегію «зависання у поточному моменті» ми можемо назвати діяльним відчаєм; тут особистість здійснює певні дії на задоволення своїх ситуативних потреб, проте не оперує образами майбутнього. (Категорію «відчай» ми беремо саме тому, що, на нашу думку, вона максимально точно описує екзистенційний стан особистості, коли вона вже буквально нічого не чекає від життя і не має мотивації провадити пролонговані дії для свого віддаленого майбутнього). Однак діяльний відчай переживається відносно легше, оскільки діяльність все ж таки структурує суб'єктивний час, хоча і на короткострокові терміни у цьому випадку. Темпоральну стратегію «зависання в майбутньому» ми можемо назвати нерезультативною діяльністю; тут якраз присутні образи майбутнього, але ці образи «нереальні», не мають під собою основи у теперішньому для свого втілення у майбутнє. Ця темпоральна стратегія, безумовно,

структурує суб'єктивний час людини, але може призводити до болючих розчарувань та екзистенційних криз, коли плани не справджуються і зусилля не приносять успіху.

По-четверте, в романах, які ми аналізуємо, присутні і альтернативні темпоральні стратегії, покликані на те, щоб відновити футурреальність особистості і у такий спосіб структурувати її суб'єктивний час конструктивно. Серед них: звертання до діяльності заради образів віддаленого майбутнього з чітким усвідомленням, що плани можуть і не здійснитися (образ доктора Жаффе в романі «Три товариші»); звертання до віри в Бога – футурреальність у потойбічному справедливому світі (образ священика в романі «Три товариші» та «Прощавай, зброе!»); звертання до стратегії примирення з часом – футурреальність приймається к даність, без рефлексії (образ фройляйн Мюллер з роману «Три товариші»).

Отже, резюмуємо: головним «завданням» для людини, яка переживає чи пережила війну, є відновлення образів віддаленого майбутнього в своїй свідомості, віра в них і покладання зусиль на окреслені пролонговані і цілком реальні перспективи. Іншими словами, під час і після війни вкрай важливо зберегти свою суб'єктивність – здатність приймати усвідомлені рішення за власне життя, бачити його у перспективі і у динаміці.

Ситуація з пандемією представляється нам з темпоральної точки зору дещо інакшою у порівнянні з ситуацією війни. Прослідкуємо це на прикладах з роману культового письменника і філософа-екзистенціаліста ХХ століття Альбера Камю «Чума».

По-перше, при пандемії (епідемії) нової або тяжкої хвороби (а саме така ситуація описується в романі) ми маємо справу з невидимим ворогом, який не володіє свідомістю; отже, загроза представляється такою, що наші контрдії, навіть попри очікуваний результат, можуть зазнати поразки, будуть не результативними. В романі «Чума» неодноразово вказується на те, що хвороба ніби «живе своїм життям», вона зводить нанівець всі дії лікарів, не діє вироблена сироватка проти мікробу, люди помирають, попри дотримання всіх засобів застереження, а лікарі змушені просто констатувати смерть. Наприкінці ж роману зазначається, що раптово крива смертності пішла вниз, і раптово ж стали діяти всі запобіжні методи і прийоми лікарів, щоправда, крім тих поодиноких випадків, коли чума забирала свої останні жертви у місті. Отже, епідемія представляється як не тільки стихійне, бездушне лихо; вона представляється як фатум, якого неможливо уникнути і якому жодним чином не можна запобігти. Отже, діяльність під час чуми (епідемії) є приреченою на провал, а навіть коли вона і дає результати, в тому немає розради: у будь-якому випадку зусилля лю-

дини представляються марними, бо зникає кореляційний зв'язок. Цей сюжет ріднить твір Камю з творами давньогрецьких поетів, які описували героїв, що борються з Долею. І хоча ця битва приречена на провал, герой тому і залишається героєм, що він кидає виклик фатуму, заздалегідь знаючи про свою поразку. Втім, ця поразка і робить його Людиною, дозволяє йому не стати знаряддям, іграшкою, предметом в руках Долі, а зберегти право на свою суб'єктивність – на свій вибір. «Отже, кожен отримує своє: істина отримає те, що їй і належить по праву; математична дія «два помножити на два» отримує свою законну четвірку; а героїзм посідає належне йому другорядне місце – завжди «позаду» і ніколи не «перед» прагненням загального щастя» [8, с. 125].

По-друге, в романі «Чума» ми також можемо простежити три описані вище темпоральні стратегії «зависання» у трьох часових модусах – минулому, теперішньому та майбутньому. Так, деякі жителі міста почали провадити «життя як востанне», зосереджуючись на ситуативних вигодах плінного моменту часу: за епідемії чуми товклися у публічних місцях, відвідували кафе, ресторани та кінотеатри, закупували контрабандний алкоголь тощо. Деякі люди «зависли» у минулому. Тут ми можемо згадати персонаж Жозефа Грана, який живе спогадами про колишню дружину, залишається роками і десятиліттями на безперспективній роботі, а під час епідемії, хоча і допомагає лікарю Ріе, та виділяє на це годину свого часу в день – він зайнятий своєю роботою [8, с. 121]. Тут можна було б сказати, що Жозеф Гран, провадивши свою творчу роботу, структурує свій час і більше схильний до стратегії «зависання в майбутньому», проте цікавий момент: в його творчій роботі немає розвитку. Він зупиняється на першій фразі свого твору і не рухається далі, з титанічними зусиллями підбираючи слова. У цьому ми вбачаємо деякий темпоральний символізм автора: Жозеф Гран живе минулим, навіть коли, пручаючись, намагається з нього вирватися принаймні у своєму внутрішньому світі, його суб'єктивний час «стоїть на місці», навіть попри те, що кругом вирує чума. [8, с. 122–124] Наявна і темпоральна стратегія «зависання у майбутньому». Вона була притаманна журналісту Рамберу, який на початку епідемії прагнув будь-що подолати мури зачиненого міста і вирватися на волю до своєї коханої. Його плани на майбутнє не відповідали реальності і врешті-решт він з цим змирився, прийнявши для себе реальність чуми і всі її виклики [8, с. 189]. Однак так вчинили далеко не всі мешканці міста і далеко не одразу. На самому початку епідемії майже всі вони «зависли» у минулому, крім тих, хто достеменно знав всі ризики і можливі перспективи, – крім лікарів і деяких чиновників. «Коли вибухає війна, люди звичайно говорять: «Ну, це не може тривати довго,

таке безглуздя». І справді війна – це таки безглуздя, однак війни можуть тривати довго. Взагалі дурість – річ дуже стійка, це легко помітити, якщо не думати увесь час лише про себе. З цього погляду наші співгромадяни поводитися, як і всі люди, вони думали про себе, інакше кажучи, були гуманісти: вони не вірили в стихійне лихо. Стихійне лихо непомірне з людиною, тим-то і вважається, що лихо – це щось нереальне, що це лихий сон, який невдовзі минеться. Проте сон не закінчується, а від одного лихого сну до другого конають люди, і передусім гуманісти, бо вони нехтують запобіжними заходами. З цього погляду наші співгромадяни завинили не більше, ніж інші люди; просто вони забули про скромність і гадали, що все це для них неможливе, тим самим вважаючи, що стихійні лиха неможливі. Вони, як і раніше, жили своїми справами, готувалися до поїздок і мали власні погляди. Хіба вони могли повірити в чуму, що миттєво перекреслює майбутнє, всі поїздки і дискусії? Вони мали себе за вільних, але ніхто ніколи не буде вільний, поки існують лиха» [8, с. 35].

Тут ми маємо зазначити і впливаюче з цієї цитати деяке «по-третє». Якщо війна як спосіб взаємодії з ворогом, що керується свідомістю, дозволяє людині все ж таки обирати різні темпоральні стратегії як спосіб такої взаємодії, то епідемія виступає як єдина тотальна темпоральність без обрисів майбутнього. Коли ми говорили про ситуацію війни, ми зазначали, що «зависання в минулому» – це єдина стратегія, де час тут «консервується» в свідомості; всі інші темпоральні стратегії так чи інакше передбачали діяльність і пов'язані з нею образи майбутнього; інша справа, наскільки реально досяжними вони були і наскільки довгостроковою була їхня перспектива. Епідемія ж поступово розмиває і минуле, не залишаючи і майбутнього. У романі «Чума», на нашу думку, досить влучно сказано, що епідемія постає як виснажливе «тушцювання на місці», якому немає кінця-краю. «Але нема на світі нічого менш ефективного, ніж лихо, і найстрашніші лиха монотонні саме через свою тяглість. Ті, хто пережив жахливі дні чуми, згадує їх не в образі грізної і неблаганної пожежі, а радше як нескінченне і всепоглинаюче тушцювання на одному місці» [8, с. 164]. При цьому образи минулого потихеньку стираються з пам'яті. «На початку епідемії їхня уява чітко вимальовувала їм тих близьких, з ким їх було розлучено і за ким вони сумували... Загалом, тоді їм вірна була пам'ять, але відмовляла уява. А тепер, на другому етапі, згасли і спогади. Не те що б вони забули дороге їм обличчя, але образ цей став безтілесним – що, загалом, одне й те саме – тепер вони не знаходили цей образ в глибинах своєї душі. В перші тижні епідемії вони бідкалися, що кохання їхнє в усій його багатоманітності звернене до тіней, та пізніше з'ясувалося, що

і тіні ці можуть стати ще більш безтілесними, що затьмарюється геть усе до найдрібніших відтінків, які так свято береже людська пам'ять. Тому наприкінці цієї нескінченної розлуки вони не могли більше собі уявити ані колишньої близькості, ані того, як вони жили поряд з коханою людиною, якої можна було будь-якої миті торкнутися рукою» [8, с. 164–165]. «...коли чекати доводиться надто довго – то припиняєш чекати взагалі – і все наше місто тепер жило без майбутнього» [8, с. 236].

Отже, екзистенційність і пов'язана з нею темпоральна стратегія людини, яка переживає епідемію, – це навіть не швидкоплинне сьогоднішнє з його ситуативними можливостями. Виникнення можливостей передбачає деяку динаміку, передбачає існування деякого Іншого. Ця фігура Іншого може представлятися нам у вигляді іншої людини (навіть ворога), з якою ми вступаємо у деяку динамічну взаємодію. Цим Іншим може бути фігура Бога, до якого ми спрямовуємо свої сподівання, надії, з яким також спілкуємося у молитві – і тому також знаходимося у динамічній взаємодії. Врешті-решт цим Іншим можемо бути ми самі, якщо ми прагнемо до творчості і самовдосконалення, планомірно йдемо цим шляхом: Інший – це ми у майбутньому, який поки що є неактуальним. Проте у всіх цих випадках так чи інакше присутні деякі футуробрази, деякі уявлення і сподівання стосовно того, чого нам чекати і чому. Можна сказати, що для відчуття часу і взаємодії з Іншим людині необхідна деяка дециця трансцендентності – здатності вийти за свої окреслені межі, включити у них невідоме, бути готовими до цього невідомого, вірити у нього. Епідемія ж часто не залишає для людини ніякого досвіду Іншого, а отже, часто позбавляє її суб'єктивного плину часу. Цікаво, що цей феномен у романі «Чума», життя у режимі «безчасовості», притаманне і тим героям роману, хто за своїм покликанням знаходиться у постійній діяльності, хто допомагає людям, приймає рішення і тому, вочевидь, не є позбавленим своєї суб'єктивності. Однак вони абсолютно точно усвідомлюють, що їхня діяльність є безплідною, а тому приреченою на провал, і тому вона також позбавлена надії. Якщо у темпоральній стратегії під час війни при «зависанні» у поточному моменті ми можемо спостерігати хоча б надію на отримання плінних життєвих задоволень тут і зараз, поки є можливість, то в режимі пандемії і ця радість поступово є сплюндрованою отрутою постійного очікування ймовірної смерті, яку ніяк не можна передбачити і спрогнозувати, яка може підкрастися зовсім тишком-нишком. На війні смерть є очевидністю. За пандемії смерть завжди є невидимою можливістю, і ніхто не знає достеменно, коли і як і за яких обставин вона буде реалізована «Навіть той, хто не хворий, все одно носить хворобу у своєму серці» [8, с. 103].

Цікавим з точки зору обраної темпоральної стратегії є персонаж роману «Чума» Жан Тарру. Він довго і болісно займається пошуками сенсу свого життя і у відвертій бесіді з лікарем Ріе, якого вважає своїм другом, говорить, що вже давно відчуває себе «зачумленим», тільки зачумленість ця символічна. Вона полягає у постійному відчутті своєї гріховності – причетності до символічного «вбивства» інших людей своїми вадами. Тому можна сказати, що опосередковано Жан Тарру вже «навчився» жити при епідемії чуми – він відчуває схожі екзистенційні сенси. Однак навіть цей досвід не додає герою роману відчуття часу, навіть навпаки – загальмовує його, ставить на паузу. Справа в тому, що Тарру не вірить в Бога і не вірить в ідею остаточного очищення людини від так званого «вірусу духовної чуми» – гріховності. Його намагання допомогти людям за часів епідемії обумовлюються, як він сам каже, міркуваннями: він чинить добро, навіть якщо воно, з його точки зору, приречене на провал, тому що інакше все виглядає великим смертним вироком, який він як феномен ненавидить [8, с. 112].

Цікаві і роздуми цього героя про час до епідемії. Він зазначає: «Питання: як досягти того, щоб не гаяти часу? Відповідь: відчутти час у всій його протяжності. Способи: проводити дні в приймальні зубного лікаря на твердому стільці; сидіти на балконі в неділю по обіді; слухати доповіді незрозумілою тобі мовою; вибирати найдовші й найнезручніші залізничні маршрути і, звичайно, їздити в поїздах стоячки; вистоювати черги до театральної каси і не брати квитка на виставу тощо» [8, с. 25]. Цікаво, що ця думка Тарру перегукується з концепцією часу А. Бергсона, про яку ми зазначали на початку нашої статті. Її концепція полягає в тому, що спостерігач і одночасно той, хто переживає час, має відчутти його «потік», а він протікає якраз між дискретними подіями нашого життя. Для того, щоб «відчутти» час, треба не невротично фіксувати події і не хаотично створювати їх, а спостерігати за потоком власної свідомості по мірі того, як ці події відбуваються. Тому трохи дивакуватими, але зрозумілими з цієї точки зору є захоплення Тарру двома другорядними героями роману, які нічим не прославилися під час вирування епідемії. Втім, захоплення ними Тарру було настільки великим, що він задавав питання собі, чи не святі вони. Перший з них – старенький дідусь, який методично кожного дня по обіді виходив на балкон, приманював кішок на вулиці, а потім плював на них згори [8, с. 24]. Другий – старий астматик, пацієнт доктора Ріе. Цей пацієнт проголосив свою філософську концепцію, згідно з якою у першу половину життя людина активна і сповнена сил, а у другу іде так званий спуск, тому «коли починається саме спуск, дні людини належать уже не їй, вони можуть обіратися будь-якої миті. З цим

нічого вдіяти не можна, тому краще взагалі нічого не робити» [8 с. 106]. Єдине заняття старого астматика – перебирати насіння гороху кожен день, перекладати його з однієї ємкості в іншу: таким чином він орієнтується у часі, а годинник старий вважає «дурною річчю і розкішню» [8, с. 105]. Отже, Тарру питає сам себе: «Хто він такий, святий, чи що? Так, якщо святість є сукупністю звичок» [8, с. 106]. Подібні думки супроводжують Тарру і тоді, коли він згадує дідуса, що плював згори на кішок. Коли після епідемії дідусь не вийшов на балкон, як звичайно, і зрадив своїй звичці, Тарру пише у своєму щоденнику: «Якщо образився, то через те, що вважав, що має рацію, а чума це спростувала (прим. авт.: бо кішки зникли під час чуми, плювати було ні в кого). А якщо вмер, то слід було подумати про те, чи він раптом не святий, як і той старий астматик» [8, с. 251]. Отже, ми можемо зробити такий висновок з усього того, що можна сказати про темпоральну стратегію персонажа Тарру: йому таки довелося дізнатися про протяжність часу за умов епідемії, тому що вся вона, умовно кажучи, і є тим самим способом тяжкого очікування без кінця і краю; а структуризація звичок навіть в таких умовах представляється Тарру способом приборкати час і своєрідно «підкорити» його, і особливо – в таких обставинах. Саме тому він надає дідугану з кішками і старому астматикові таку велику роль у своїй свідомості: він вважає, що це люди, які самостійно «запустили свій годинник».

Досвід умовної «зачумленості», а отже, відповідної їй темпоральності, має і герой роману Коттар. «Ви тільки послухайте, що вони кажуть: от після чуми, мовляв, зроблю я таке й таке... Сиділи б собі краще у спокої і не псували собі життя. Не розуміють своєї вигоди. Ось хіба я казав: «Після арешту зроблю таке й таке?» Арешт – це лише початок, а не кінець. А от чума... Якщо вам цікава моя думка, то я вважаю, що вони нещасні, бо не вміють пливати за течією. Я то вже знаю, про що говорю». Коттар має на увазі свій досвід перебування у в'язниці. Взагалі епідемія чуми в романі часто порівнюється з досвідом ув'язнення, однак її принципова відмінність полягає в тому, що строк визволення зовсім невідомий. Цікаво, що екзистенційні і тому і темпоральні досвіди двох символічно «зачумлених», Коттара і Тарру, дуже схожі, але мають суттєву відмінність. Тарру також «пливе за течією» без надії та сподівань, без планів і образів майбутнього, але він намагається діяльнісно проявити піклування про оточуючих людей, вони викликають у нього співчуття і почуття обов'язку. Коттар же пливе за течією самотньо, оточуючі люди йому байдужі, його діяльність спрямована виключно на особистий зиск. Тому на початку роману ми застаємо його за спробою вчинити самогубство, а завершується роман приблизно аналогічно його дією.

Цікавим з точки зору обраних темпоральних стратегій є образ отця Панлю в романі «Чума». Тут нам треба звернутися до аналогічних образів у романах «Прощавай, зброе!» та «Три товариші». Якщо в останніх двох творах священники уособлювали в собі цілковите споглядання футурреальності у Царстві Небесному, на яке покладали всі свої надії, однак не полишали і надії у житті земному, вбачаючи його простором дії Божої сили, то отець Панлю в романі «Чума» є поборником суворого «божественного фатуму». Побачивши смерть безвинної дитини від чуми, смерть страшну, потворну і несправедливу, він переживає гостру внутрішню кризу віри (а, як відомо з творів ще одного філософа-екзистенціаліста Серена К'єркегора, якраз віра є оборотною стороною відчаю [9]). Отець Панлю приходиться до висновку, що шляхи Господа неможливо збагнути, але зазіханням на святе може бути спроба оцінювати їх. Він проголошує на проповіді в соборі, що будь-яке рішення Бога є благом, навіть якщо ми не в змозі цього блага досягнути з тієї точки буття, де ми тепер знаходимося. Тому, коли сам отець Панлю заражається чумою, він відкидає будь-які спроби оточуючих йому допомогти і помирає в шпиталі. У такий логічно вивернутий спосіб він втратив надію на Господа, поставивши під сумнів Його можливість врятувати людину ще при її житті руками лікаря; фактично отець Панлю зневірився, можливо, сам того не усвідомлюючи. Тому його віра перетворюється на такий самий відчай, як і у його пастви, тобто – на життя без образів майбутнього, оскільки своє земне життя він сам мимоволі принизив. Темпоральна стратегія отця Панлю – це таке саме «тупцювання на одному місці», тільки під образом чуми він бачить «біч Божий», і тривожно очікує, коли і на кого він нелогічно впаде.

Висновки. Отже, резюмуємо. Темпоральність під час війни і темпоральність під час епідемії (пандемії) – це, попри деяку їхню схожість, принципово різні часові моделі, що несуть за собою різні екзистенційні стани. Попри схожість темпоральних виборів «застрягання» у модусах минулого, ситуативного теперішнього та майбутнього, як ми показали на прикладах виборів героїв трьох розглянутих нами романів, карколомна різниця пролягає у вичленуванні поняття деякого Іншого. Війна, з усіма її можливими темпоральними стратегіями та розривами, все ж таки не виключає, а – навпаки – інтенсує мотиви взаємодії людей один з одним. Присутня фігура Іншого у вигляді ворога, з яким треба боротися, та Іншого у вигляді побратима, з яким треба взаємодіяти. Крім того, під час війни вкрай необхідним елементом дійсності постає феномен людської діяльності: вона, звичайно, може бути спрямована і на короткострокові перспективи, і на сумнівні довгострокові перспективи, проте так чи інакше

вона є необхідною і від її результатів напряду залежить термін провадження війни як соціального лиха. Отже, у нас вже є дві базові складові частини для подолання темпорального розриву «застрягання» у модусах минулого, теперішнього та майбутнього: це – діяльність (і в деякому розумінні творчість) та взаємодія з іншими людьми. Отже, суб'єктивний час на війні може бути позбавлений окреслених нами темпоральних провалів, варто лише обрати відповідні і адекватні футуробрази і обрати людей для їхнього спільного досягнення. У такий спосіб стає можливим включити наратив війни у свою персональну історію і вбудувати його в систему своїх сенсів. Іншими словами, відчуження від війни, яке ми спостерігаємо у трьох зображених нами моделях темпоральних «застрягань», може бути подолане.

Під час же епідемії (пандемії) темпоральна ситуація виглядає значно інакше. Епідемія ставить людей у цілковито спільну темпоральну дійсність, вона запускає єдиний «спільний годинник» – чекання без кінцевого терміну і життя без спогадів, цілковите сьогодення, яке просякнута навіть небажанням ситуативних насолод, а постійним страхом та невпевненістю. Ситуація загострюється ще й тому, що людські дії приречені на поразку, провадження їх здається, на перший погляд, абсурдом з точки зору ефективності. Отже, вибиваються два наріжні елементи структурування суб'єктивного часу в людській свідомості – вибивається фігура значущого Іншого та футуробрази, якими просякнута людська діяльність. Тому темпоральність під час епідемії вдається нам більш складним екзистенційним досвідом, ніж темпоральність у ситуації війни. Життя без надії представляється гіршим, ніж існування тваринне, бо останнє позбавлене пекельної рефлексії, і його ситуативність дійсно поширюється тільки на плінний момент часу. Екзистенція ж під час епідемії темпорально представляється нам як постійне завтра, яке ніколи не наступає.

Проте навіть і у цій складній екзистенційній ситуації є своє «протиотрутне». В романі «Чума» пропонується два «антидоти» проти відчаю і безнадії, коли суб'єктивний час «зупинився». По-перше, це досвід звички. Звички «запускають» суб'єктивний годинник людини, у провадженні них вона стає відносно вільною від загальних темпоральних трендів. Це та якість, яку персонаж роману Тарру назвав як «святість» – здатність бути над чинною темпоральною ситуацією. По-друге, це розширення категорії значущого Іншого. Цю думку влучно висловив персонаж роману «Чума» лікар Ріс: «Вони точно знали, що нічого іншого зробити не можна і, навпаки, не можна було б їх збагнути, якби вони за це не взялися. Ці загони допомогли нашим співгромадянам глибше зануритися в чуму і якоюсь мірою переконали їх, що

якщо хвороба вже постукала у двері, то потрібно робити те, що потрібно, аби її вигнати. Бо чума, ставши повинністю для кількох людей, виявилася тим, чим вона була насправді, а була вона справою всіх» [8, с. 119–120]. Цей же стан переживає і герой роману Рамбер: «Рамбер розповів, що він довго думав, неодноразово повертаючись до своїх ідей, і що він і досі в них вірить – та йому стане соромно, якщо він поїде. І зрештою це завадить йому кохати ту, з якою він розлучений. Раптом Ріе випростався і рішуче заявив, що все це дурниці і що нітрохи не соромно віддати переваги щастю. «Це так, – погодився Рамбер. – Але ганебно бути самотнім у своєму щасті» [8, с. 189]. Цей стан переживають і всі ті, хто ділом і думкою відносить себе до *причетних* до ситуації чуми, хто проникається думками, переживаннями і почуттями інших людей, хто пропускає їхні історії через своє серце. І хоча діяльність ыз запобігання чумі приречена на провал і її не можна контролювати, хоча близькі люди опинилися в розлуці, проте близьким і значущим кожен Інший, хто переживає те саме. Тому цінність «часу, що зупинився», «життя, що не відбувається» за ситуації епідемії – це цінність спільного переживання, яке саме у цій зупинці і може досягнути свого апогею. Лікар Ріе зазначає: «Бо по-справжньому думати про когось – це означає думати про нього постійно, щохвилини, не відволікаючись від цих думок ні на що: ані на хатні клопоти, ані на муху, яка от пролетіла повз, ані на їжу, ані на свербіж. Та мухи й свербіж були й будуть завжди. І саме тому життя – вельми складна штука» [8, с. 220]. Отже, чума, як це не парадоксально, і постає таким темпоральним шансом на повну пережити це єднання з колективним значущим Іншим, руки якого так само розгрібають завали чуми, очі якого так само плачуть через смерті, серце якого так само стискається у страху і сподіваннях. «Зупинка» необхідна як можливість цілковитого відчуження – і одночасно як можливість раз і назавжди подолати його. У такий спосіб суб'єктивний час стає колективним. І у такий спосіб індивідуальна історія кожного стає міні-версією колективної історії. Можна сказати, що у якоюсь мірою чума позбавляє особистості, яка буцім-то повністю розчиняється у колективному патерні часу і колективній екзистенції. Однак це здається лише на перший погляд, адже право кожної особистості – це вбір, і злиття у єдиному колективному часі і стражданні – це альтернатива відчуженості і самотності перед обличчям єдиного лиха. У цьому виборі пролягає «повага» чуми до індивідуального вибору людини.

Отже, темпоральні задачі, які ставляться перед особистістю у ситуації війни та у ситуації епідемії, попри їхню схожість, вдаються нам різними. Війна ставить перед особистістю першочергову задачу

подолання темпоральних розривів у своїй свідомості і включення нарративу війни у свою персональну історію. Іншими словами, цей етап не потрібно «викреслювати» зі свідомості і одночасно не надавати йому першого плану: він – лише послідовна ланка у потоці часової протяжності, але не більше. І тому завдання людини – віднайти для себе адекватні дійсності футурообрази і знайти інших для спільного їхнього досягнення. Епідемія ж ставить перед особистістю подолання не стільки темпорального розриву, скільки темпорального «болота» – «часу, що не тече», «життя, що не відбувається». Для цього необхідно виробити адекватні ситуації звички, які структурують повсякденність людини, надають їй векторності, а також розширити у своїй свідомості категорію значущого Іншого, екстраполювати її на найбільш широке коло людей, які переживають те саме. Завдяки цій ментальній єдності суб'єктивний час перетворюється на колективний, головна цінність якого – максимально наблизитися один до одного, коли «час зупинився». Можливо, єдина конструктивна мета епідемії, сенс цієї «часової пастки» полягає в тому, щоб люди навчилися відчувати один одного як єдність, не на словах, а на результатах власного болючого досвіду...

Література

1. Августин Блаженный. Исповедь. Москва : Издательство «Ренессанс», СП ИВО – Сид, 1991. 488 с.
2. Аксенов Г.П. Причина времени. Москва : Эдиториал УРСС, 2000. 243 с.
3. Аристотель. Физика. Сочинения. В 4 т. Т. 3. Москва : Мысль, 1981. С. 59–262.
4. Бергсон А. Длительность и одновременность. Петербург : Academia, 1923. 154 с.
5. Бергсон А. Опыт о непосредственных данных сознания: в 4 т. Москва : «Московский клуб», 1992. Т 1. С. 50–155.
6. Васильев Я.В. Футурреальная психология личности : монография. Николаев : Иллион, 2007. 518 с.
7. Гончарова О.О. Темпоральні стратегії людини під час і після війни на прикладах з романів Е. Гемінгвея «Прощавай, зброє!» та Е. М. Ремарка «Три товариші». *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2022. № 36. С. 27–34.
8. Камю А. Чума. Харків : Фоліо, 2020. 288 с.
9. Кьеркегор С.А. Болезнь к смерти. *Этическая мысль. Научно-публицистические чтения*. Москва : Политиздат, 1990. С. 360–470.
10. Ньютон И. Математические начала натуральной философии / Пер. с лат. и примеч. А.Н. Крылова. Москва : Наука, 1989. 688 с.
11. Ремарк Э. М. Три товарища, 1938. 430 с.
12. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 366 с.
13. Хемингуэй Э. Прощай, оружие! *Избранное*. Кишенев : Издательство «Картя Молдовзянскэ», 1973. С. 164–368.

Анотація

Гончарова О. О. Темпоральні стратегії особистості в ситуації війни та в ситуації пандемії на прикладах з романів «Прощавай, зброє!», «Три товариші» та «Чума»: порівняльний аналіз. – Стаття.

Стаття присвячена проблемі темпоральних виборів людини у складних соціальних умовах – в ситуації війни та в ситуації пандемії. На прикладах з творів відомих письменників-філософів аналізуються типові моделі сприйняття суб'єктивного часу особистості в обставинах, які вимагають від неї активізації усього попередньо накопиченого досвіду взаємодії з часом і орієнтації у ньому. Мета статті полягає у порівнянні темпоральних стратегій в ситуації війни та в ситуації епідемії (пандемії) на прикладах життєвих виборів героїв романів Е. Гемінґвея «Прощавай, зброє!», Е. М. Ремарка «Три товариші» та А. Камю «Чума». Автор також ставить за мету з'ясувати, які екзистенційні кризи особистості приховує кожен із цих двох типів темпоральності і яким чином можна запобігти їх розгортанню у внутрішньому світі людини. Наголошується, що, попри деяку схожість у варіантах можливих темпоральних розривів у свідомості людини, загальні темпоральні моделі під час переживання війни і під час переживання епідемії доволі різняться. Цю різницю можна пояснити, якщо ввести в нашу дискусію поняття «значущий Інший» та «діяльність», які як екзистенційні конструкції виявляються потужними механізмами для того, щоб «перезапустити» суб'єктивний «годинник». Актуальність статті зумовлюється тим, що описані в романах темпоральні стратегії героїв сьогодні стають повсякденним досвідом сучасних українців. Переживши пандемію COVID-19 та так до сих пір і не почувши достовірної інформації про її завершення; переживаючи війну як соціальне лихо, що несе за собою принципово інші темпоральні виклики, українська нація сьогодні загартовується у запеклій боротьбі, і аналіз досвіду темпоральних стратегій може послугувати натхненням і чинником збереження психічного здоров'я. Водночас збереження екзистенційної цілісності і психічного здоров'я має стати пріоритетом для сучасних українців, адже для української нації важливий і цінний кожен її елемент – кожна окрема людина.

Ключові слова: війна, пандемія, епідемія, темпоральність, час, екзистенція, вибір, особистість, минуле, теперішнє, майбутнє.

Summary

Honcharova O. O. Temporal strategies of the individual in a situation of war and in a situation of a pandemic on examples from the novels “Farewell to Arms!”, “Three Comrades” and “The Plague”: a comparative analysis. – Article.

The article is devoted to the problem of a person's temporal choices in difficult social conditions – in a situation of war and in a situation of a pandemic. Using examples from the works of famous writers and philosophers, typical models of subjective time perception of an individual in circumstances that require to activate all previously accumulated experience of interaction with time are analyzed. The purpose of the article is to compare temporal strategies in the situation of war and in the situation of an epidemic (pandemic) using the examples of the choices of heroes in E. Hemingway's “A Farewell to Arms!”, E. M. Remarque's “Three Comrades” and A. Camus' “The Plague”. The author also aims to find out what existential personality crises are hidden by each of these two types of temporality and how they can be prevented from unfolding in the inner world of a person. It is emphasized that despite some similarities in the variants of possible temporal gaps in human consciousness, the general temporal patterns during the experience of war and during the experience of an epidemic are quite different. This difference can be explained by introducing the notions of “significant Other” and “activity”, into our discussion. These existential constructs prove to be powerful mechanisms for “resetting” the subjective “clock”. The relevance of the article is determined by the fact that the temporal strategies of the heroes which are described in the novels are becoming the everyday experience of modern Ukrainians. Having survived the COVID-19 pandemic and not getting reliable information about its end; experiencing the war as a social calamity that entails fundamentally different temporal challenges – the Ukrainian nation is hardened in a fierce struggle today, and the analysis of the experience of temporal strategies can serve as an inspiration and a factor in preserving mental health. At the same time, preservation of existential integrity and mental health should become a priority for modern Ukrainians, because for the Ukrainian nation, every element of it, every single person, is important and valuable.

Key words: war, pandemic, epidemic, temporality, time, existence, choice, personality, past, present, future.